

נעם זהר

הפלה היא לא רצח

בין "פרו ורבו" ל"צלם אלהים"

הדיון המוסרי על הפלות נכרך בדרך כלל בשאלת מעמדו של העוֹבֵר: האם בשלב כלשהו של ההיריון הוא נחשב לאדם, ועל כן אסור להורגו?¹ בכל מסגרת של גישה הומניסטית (דהיינו, גישה המייחסת ערך מיוחד ונשגב לאדם) מובילה שאלה זו למלכוד הנראה בלתי־נמנע, שכן הדוגלים בהומניזם נדרשים, כנקודת מוצא, לנמק מפני מה יש לייחס לאדם ערך נשגב, ולשם כך עליהם להצביע על תכונות מסוימות המייחדות את האדם מכל שאר הישיות והיצורים. עמנואל קאנט, למשל, התמקד בתבונה כיסוד כל ערך מוסרי, ולשיטתו, היא המקנה ערך עליון לאדם בהיותו יצור תבוני. לפי זה מתבקש לכאורה להסיק כי עוֹבֵר אינו נכלל בקטגוריה של אדם מבחינה זו, שהרי הוא רחוק מלהיות בעל תבונה.

אך הנה המלכוד: לפי זה גם תינוק בראשית חייו אינו אדם מבחינת הערך העליון של חיי אנוש; הוא הדין לאלו המוגבלים מאוד בתבונתם מתחילת חייהם או לאלו שאיבדו אותה בשלבים מתקדמים של דמנציה. האם מי שמתיר הפלה מחויב מכוח העקביות לקבל את המסקנה המצמררת שגם הם אינם כלולים בקטגוריה של "אדם" (person) מן הבחינה המוסרית, והריגתם לא תיחשב כרצח? אכן, מלכוד זה אינו נחלת הרציונליזם של קאנט בלבד. הומניסטים אחרים יטענו כי לאו דווקא התבונה היא המקנה לאדם ערך ייחודי, אלא תכונה אחרת (או מקבץ כלשהו של תכונות, אולי בצירוף התבונה) – כגון סגולות

1 יוצא מן הכלל רב־חשיבות בעניין זה הוא מאמרה הקלאסי של ג'ודי תומסון, המציע צידוק אפשרי להפלה אפילו אם העובר ייחשב לאדם בעל זכות גמורה לחיים – מפני שאין בכך כדי להקנות לו זכות להשתמש בגוף של אדם אחר. ראו Thomson, 1971.

רגשיות או רוחניות מסוימות. גם הם, כמובן, ייקלעו לאותה דילמה כאשר ייאלצו להחליט אם שלילת מעמד של "אדם" מן העוֹבֵר מחייבת את שלילתו גם מכל אלו שאותה סגולה חיונית לוקה אצלם בחסר.

בעמודים אלו אני מבקש לדון בשאלה זו על-פי גרסה מיוחדת של הומניזם – הגרסה היהודית של הומניזם דתי – ולהציע על פיה דרך להיחלץ מן המלכוד שבדיון ההומניסטי על מעמד העוֹבֵר. כוונתי היא לזרם מרכזי במסורת היהודית-ההלכתית, אשר – בהמשך למורשת המקראית – מבסס את ערכו הנשגב של האדם על היותו נברא בצלם אלהים. לקראת סוף פרק א של ספר בראשית נאמר על בריאת האיש והאישה: "ויברא אלהים את האדם בצלמו, בצלם אלהים ברא אותו, זכר ונקבה ברא אותם" (בראשית א 27). בהמשך, בציוויים הראשונים לאנושות לאחר המבול, משמש רעיון זה להטעמת חומרתה של שפיכות דמים: "שופך דם האדם – באדם דמו יישפך, כי בצלם אלהים ברא את האדם" (בראשית ט 6). אפשר שיש מן הפרדוקס בתביעה כאן לעונש מוות דווקא; על כל פנים, ברור שרעיון ה"צלם" הוא הבסיס להטעמת ערכם של חיי אדם וחומרתה המיוחדת של שפיכות דמים.

הרמב"ם (ר' משה בן מיימון, ספרד וצפון אפריקה, המאה ה-12), גדול הפילוסופים הרציונליסטים במסורת היהודית של ימי הביניים, שלל בתוקף כל האנשה של האלוהות. הוא קבע נחרצות שהאל "אינו גוף ולא דמות הגוף", ועל כן, לשיטתו, צלם אלהים שבאדם מתייחס לשכל בלבד, ובשום פנים לא לגוף האנושי. תפיסה זאת עלולה להיקלע לאותו מלכוד שהוזכר לעיל כלפי הרציונליזם של קאנט; אך כפי שהוכיח יאיר לורברבוים בספרו החשוב **צלם אלהים: הלכה ואגדה** (2004), גישת הרמב"ם מנוגדת לתפיסה הרבנית הקלאסית, הן בעת העתיקה והן בימי הביניים. המסורת היהודית המעוגנת בספרות חז"ל מזהה את הצלם באדם כפי שהוא נוכח בפנינו – ובכלל זה, קודם כול בגוף האנושי.

לאור תפיסה זו של הומניזם דתי, כיצד יש להעריך את מעמדו של העוֹבֵר? המקור המרכזי לנושא זה מצוי בפרשת משפטים. המקרא חוזר ומדגיש שההורג אדם מתוך כוונה פלילית – נידון למוות (חוץ מן ההורג בשגגה, כלומר בתאונה ללא אשמה, אשר בעקבותיה עליו לחסות באחת מערי המקלט). על רקע זה מתואר מקרה של קטטה אלימה שבמהלכה נפגעת אישה הרה והעוברים יוצאים בטרם עת (משום מה בוחר המקרא לדבר על מקרה של הריון רב-עוברי; על כל פנים, בנסיבות של העת העתיקה ברור שאין הם שורדים):

וכי יינצו אנשים ונגפו אשה הרה ויצאו ילדיה, ולא יהיה אסון – שלם ישלם, כאשר ישית עליו בעל האשה, ונתן בפלילים. ואם אסון יהיה – ונתת נפש תחת נפש (שמות כא 22-23).

הפרשנות היהודית, בעקבות דברי חז"ל, מסבירה כי ה"אסון" המחייב עונש מוות הוא מות האשה. גרימת מותם של העוֹבְרִים בלבד מחייבת קנס כספי (המשולם לבעל – נושא לדין נפרד...), אך אינה בגדר "אסון" – אין כאן שפיכות דמים המחייבת עונש מוות. על-פי הקריטריון של ספר בראשית, ברור כי העובר אינו ייצוג של "צלם אלהים". מכאן הפתיח שבחזרתי לכותרת מסה זו: בניגוד למדבקות המופיעות על מכוניות בשכונות מסוימות בישראל, הפלה אינה רצח. ואכן, המשנה (בבא קמא ה, ד) חוזרת ומאשרת את הוראת החוק המקראי לתשלום "דמי ולדות". כמו כן, בהקשר אחר היא קובעת:

האשה שהיא מקשה לילד, מחתכים את הוולד במעיה ומוציאים אותו אברים אברים, מפני שחיה קודמים לחייו. יצא רובו – אין נוגעים בו, שאין דוחים נפש מפני נפש (משנה אהלות ז, ו).

מאותו רגע שהעובר נחשב לילוד – כאשר "יצא רובו" (ולפי גרסה אחרת: "יצא ראשו") – הוא זוכה למעמד שווה לזה של אימו ושל כל אדם אחר, ו"אין דוחים נפש מפני נפש". אבל בשלב מוקדם יותר של הלידה, וקל וחומר בכל מהלך ההיריון, אין לו מעמד כזה, כפי שמנמק גדול מפרשי התלמוד, רש"י (ר' שלמה יצחקי, צרפת, המאה ה-11), את הקביעה ש"חיה קודמים לחייו": העוֹבְר "לאו נפש הוא" – עדיין אין הוא נחשב כאדם. ההלכה התלמודית משקפת תפיסה זו גם בהקשרים נוספים, ולא רק כאשר חיה של היולדת מוטלים על כף המאזניים (לא נעלם ממני שיש במסורת ההלכתית קולות בודדים – אם כי בהחלט לא שוליים – הרואים הפלה כשפיכות דמים; אך הם אינם עולים בקנה אחד עם מסורת חז"ל כפשוטה).

אולם כאן חוזר ומופיע, לכאורה, מלכוד דומה לזה שאליו נקלעת החשיבה ההומניסטית, כפי שתואר לעיל. אם הגוף האנושי הוא ייצוג של צלם אלהים, כיצד ייתכן לשלול מעמד זה מן העובר – לפחות מאותו שלב (מוקדם למדי!) שבו הוא רוקם צורה אנושית מובהקת ונראה כתינוק זעיר? אציע כאן הסבר לכך מתוך הנגדה לתפיסה יהודית אחרת בעת העתיקה, המתבטאת בפרשנות שניתנה בחוגי היהדות ההלניסטית של אלכסנדריה לחוק הנזכר לעיל מפרשת משפטים.

המילה "אסון" זכתה בתרגום השבעים לביטוי יווני נדיר: exeiknismenon, שמשמעו בקירוב "העשוי בצלם", או ליתר דיוק "העשוי מן הצלם" (במילה היוונית המורכבת, החלק שמשמעו צלם הוא ikon). "ולא יהיה אסון" משמעו – העובר טרם לבש צורה אנושית; רק במקרה כזה יושת על הפוגע קנס בלבד. "ואם אסון יהיה" – דהיינו, אם העובר שיצא ומת הוא כבר בעל צורה אנושית ו"עשוי מן הצלם" – הפגיעה נחשבת לרצח. כפי שמסביר דובר הדגול של היהדות ההלניסטית, פילון האלכסנדרוני:

אם כבר עוצבה צורתו של הוולד וכל אבריו הם בתכונותיהם ובמיקומם הראויים במכלול – דינו מוות, כי התואם לתיאור זה הוא אדם, שאותו השמיד [התוקף] בעודו במעבדת הטבע, אשר קבע כי טרם הגיעה עיתו לצאת לאור; כמו פסל המונח בבית המלאכה, שאינו טעון אלא הוצאה לאוויר העולם ושחרור ממקומו הצר.²

לכאורה, טיעונו של פילון משכנע עד מאוד. ההקבלה בין הרעיון של "צלם אלהים" לייצוג באומנות פלסטית בכלל, ובפסל בפרט, מצויה גם בספרות חז"ל. אם העובר כבר נראה ממש כאדם, מדוע לא נחשב הורגו לרוצח, שהשמיד יצור אנושי שנברא בצלם?

נראה לי כי השוואה זו של פילון את האדם לפסל מובילה גם לכיוון אחר, שבו טמון המענה לתמיהה האמורה. מן המפורסמות הוא כי הן במקרא והן ביהדות הרבנית נודע מעמד מרכזי לאיסור שבעשרת הדיברות: "לא תעשה לך פסל וכל תמונה... לא תשתחוה להם ולא תעבדם!". חרף האמונה כי האדם – ובכלל זה, כאמור, הגוף האנושי – הוא בצלם אלהים, נאסר באיסור חמור כל ייצוג מוחשי של האל, ודמות אדם בכלל זה. כיצד אפשר להאמין שהאדם הוא בדמות האל, ועם זאת להתנגד באופן גורף וקיצוני לייצוג האל בפסל?

אין זאת אלא שחז"ל סברו שיש הבדל מהותי בין ייצוג הדמות בחומר דומם לייצוגה באדם חי, שגופו הוא ממשק למבע, לפעולה ולתקשורת. הפסל שבבית המלאכה חסר רק הובלה החוצה; לעומת זאת, העובר הוא אומנם בעל גוף אנושי משוכלל, אך טרם התחיל את חייו האנושיים. רק משנולד ונשם את נשימותיו הראשונות, עם הבכי הראשון, הוא מתחיל את דרכו כחבר מתקשר בקהילה האנושית. לפני כן, כדברי רש"י לעיל בעקבות המשנה, אין הוא נחשב כאדם.

2 הציטוט הוא סעיפים 108-109 מחלק ג של "על החוקים לפרטיהם" מאת פילון, בתרגום שלי מתרגומי האנגלי של קולסון.

עם זאת, מעמד העוֹבֵר קשור קשר אמיץ עם הרעיון של בריאה בצלם. בהמשך לפסוק מבראשית פרק א, המצהיר על בריאת האיש והאישה בצלם אלהים, באה ברכת ההולדה: "פרו ורבו ומלאו את הארץ", שהתפרשה אצל חז"ל כציווי. "פרייה ורבייה" היא מצווה, מפני שהבאת ילדים לעולם מרבה את הנוכחות האלוהית, ומי שנמנע מכך נחשב ל"מבטל את הדמות" (תוספתא יבמות ח, ה). בתוך אוריינטציה דתית-הלכתית המייחסת ערך כזה להולדה, ברור שתשרור הסתייגות עמוקה מהפסקה יזומה של היריון. אומנם, באופן העשוי לעורר תמיהה, העמדה הרווחת בהלכה היא שמצוות "פרו ורבו" חלה על גברים ולא על נשים, אך האידיאולוגיה שביסוד המצווה מופנית בעליל כלפי נשים וגברים כאחד. משום כך מובן מדוע המסורת ההלכתית – אף כי היא שוללת כאמור את ההשוואה בין הפלה לרצח – מסתייגת מהיתר גורף וכוללני לביצוע הפלות.

רצון לבצע הפלה נתפס כבעייתי מפני שהדבר מנוגד לערך שבהולדה; אך מכאן לא נובע שערך זה גובר על כל שיקול אחר. יש ויש אפשרות להצדיק החלטה על הפסקת היריון כל עוד ההחלטה מעוגנת בערכים אחרים הגוברים על ערך ההולדה בנסיבות הנדונות. ואכן בפסיקה ובייעוץ ההלכתי יש לא מעט תקדימים התומכים בביצוע הפלה גם כאשר לא נשקפת סכנה לחיי האישה, אלא כדי להגן על אינטרסים חיוניים שלה (הנוגעים לבריאותה ולנסיבות חייה).³

בעמודים אלו ניסיתי להסביר, לאור תפיסת ההומניזם הדתי של "צלם אלהים" שבאדם, את העמדה המרכזית במסורת היהודית, השוללת השוואה של הפלה לרצח. מה נובע מכאן לשיח הפוליטי, המשפטי והחברתי בישראל ובמקומות אחרים? בהקשר הישראלי מתבקש להוציא אחת ולתמיד את האיסור על "הפסקת היריון" מתחומו של חוק העונשין. ההכרעה הערכית בין הבאת ילד לעולם לייעודים אחרים בחייה של אישה היא עניין לשיקול דעתה ולבחירתה המוסרית/הדתית; הפלה אינה פוגעת באדם, ואינה נושא לגיטימי למשפט הפלילי. בהקשר הבין-לאומי (ובייחוד האמריקני) יש מקום למחאה יהודית נגד השלטת פרספקטיבות נוצריות (קתוליות ואוונגליסטיות) – הרואות בעוֹבֵר אדם לכל דבר – על הזירה הפוליטית ועל חוקי המדינות. במסורת היהודית עוֹבֵר אינו "נפש"; חיי האישה ושלומה קודמים לשמירת ההיריון.

3 עם זאת, בהקשר זה של מניעת הולדה, לא תמיד ניתן משקל שווה לאינטרסים של נשים ושל גברים. ביקורת מגדרית של השיח ההלכתי בתחום זה מופיעה במחקרה המקיף של רונית עיר-שי, שהתפרסם באנגלית (Irshai, 2012), ועתה יוצא לאור בעברית – עיר-שי, 2022.

מקורות

לורברבוים, יאיר (2004). **צלם אלהים: הלכה ואגדה**. הוצאת שוקן.

עיר-שי, רוגית (2022). **"אישה או חווה": הפסקות היריון בשיח ההלכתי-האורתודוקסי במאה העשרים מפרספקטיבה מגדרית**. הוצאת מאגנס (בדפוס).

Irshai, Ronit (2022). *Fertility and Jewish law: Feminist perspectives*. Brandeis University Press.

Philo Vol. VII (1937), translated by F.H. Colson. Harvard University Press.

Thomson, Judith Jarvis (1971). A Defense of abortion. *Philosophy & Public Affairs* 1, 66–74.

פרופ' נעם זהר, ראש התוכנית ללימודים מתקדמים בביואתיקה, המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן.

דוא"ל: Noam.Zohar@biu.ac.il